

UNA IMATGE DE LA MEMÒRIA ENTRE LES *MORALITATES* DE ROBERT HOLCOT I EL *DOTZÈ* DE FRANCESC EIXIMENIS

PER

XAVIER RENEDO

Universitat de Girona

Robert Holcot i els classicising friars

El frare dominicà anglès Robert Holcot va ser un dels *classicising friars* estudiats per Beryl Smalley¹, un grup de frares dels ordes mendicants actius a Anglaterra entre els anys 1320-1350 que, sense arribar a formar una escola –de fet la majoria d’ells no es van arribar a conèixer personalment– presenten un seguit de característiques comunes, com ara el fet d’haver estudiat a Oxford o a Cambridge i haver-se dedicat després a l’ensenyament en aquestes mateixes universitats i a les escoles del seu orde; tots ells van escriure comentaris a diversos llibres de la *Bíblia* i, en alguns casos, textos relacionats amb el món de la predicació. El nexa comú de les seves obres és un interès pel món clàssic i una certa familiaritat amb la literatura llatina clàssica. B. Smalley va definir aquest interès amb l’adjectiu *classicising*, un adjectiu que ella mateixa va qualificar de no massa brillant, però que presenta l’avantatge de marcar distàncies amb l’humanisme que en aquells mateixos moments estava naixent en altres parts d’Europa². L’adjectiu *classicising* indica un gust per la literatura, la història i la cultura clàssiques que no sobrepassa en cap moment els límits imposats per l’activitat que aquests frares havien de realitzar com a predicadors, mestres de teologia i comentaristes

¹ Vd. *English Friars and Antiquity in the Early Fourteenth Century*, Oxford 1960, especialment les pàgines 133-202, íntegrament dedicades a Holcot.

² “*Classicising* is a clumsy, home-made adjective, but it has the advantage of being noncommittal. It points to fondness for classical literature, history and myth without suggesting that the group played any special part in the rise of humanism” (*ibidem*, pàg. 1).

bíblics. És a dir, dels textos clàssics els interessava molt més la matèria que no pas l'estil i, per tant, escrivien en un llatí no gens clàssic.

Holcot, sens dubte el membre més destacat d'aquest grup, va fer els seus estudis a la universitat d'Oxford entre els anys 1326-1332 i va ser professor d'aquesta mateixa universitat durant els anys 1332-1334. Va estar en contacte amb el famós bibliòfil i mecenas Richard de Bury, el bisbe de Durham, i, segons B. Smalley, va col·laborar en la redacció del famós *Philobiblon*³. Els últims anys de la seva vida els va dedicar a activitats pastorals. Va morir a Northampton, víctima de la pesta negra, l'any 1349. La seva obra és extensa i variada: hi podem trobar textos teològics –en els quals s'expressa com a membre de l'escola d'Ockham; textos científics; comentaris bíblics– entre els quals destaca la *Postilla in Sapientiam Salomonis*, present a totes les grans biblioteques europees dels segles XIV i XV, i textos adreçats al món de la predicació: un recull d'exemples –el *Convertimini*– i un recull d'imatges emblemàtiques –les *Moralitates*.

Les Moralitates

Aquest recull d'imatges –escrit en una data que cal situar entre els anys 1334-1342– forma part d'un gènere que havia començat uns anys abans amb el *Fulgentius Metaforalis* d'un altre *classicing friar*: el franciscà John Ridevall⁴. Les fonts d'aquestes obres es troben en la tradició mitogràfica del cristianisme medieval, una tradició que es fonamenta en obres com els *Mitologiarum libri* de Fulgenci; el capítol de les *Etimologies* de st. Isidor titulat *De diis gentium* (VIII, 11); el capítol del *De universo* de Raban Maur titulat també *De diis gentium* (XV, 6), copiat en gran part d'Isidor, i l'obra *De diis gentium et illorum allegoriis*, redactada pels volts dels anys 1250-60 per l'escriptor conegut com a Mitògraf Vaticà tercer o com a Alberic de Londres⁵. L'originalitat de les obres de Ridevall i Holcot rau en el fet de conver-

³ *Ibidem*, pàg. 67.

⁴ Pel que fa a Ridevall vd. les pàgines 109-132 del llibre de B. Smalley. El seu recull d'imatges ha estat editat per H. Liebeschütz, *Fulgentius Metaforalis*, Leipzig 1926.

⁵ Pel que fa a tots aquests textos vd. l'article d'Ernest H. Wilkins, "Description of Pagan Divinities from Petrarch to Chaucer", *Speculum* 32, 1957, pàgs. 511-522. També forma part d'aquesta tradició l'*Ovidius Moralizatus* de Pierre Bersuire, escrit pels volts del 1350. El primer capítol d'aquesta obra, titulat "De formis figurisque deorum", presenta un catàleg moralitzat de les divinitats paganes que, amb el títol de *Libellus de imaginibus deorum* i amb la incorporació de fragments del llibre del Mitògraf tercer, va tenir també una circulació independent.

tir els mites clàssics en, com diu B. Smalley, una mena de *mythologia praedicabilis*⁶ en el sentit que es fa una lectura moral dels mites clàssics com a al·legoria dels vicis i de les virtuts amb vistes al seu ús en el món de la predicació oral o escrita. Aquesta va ser, curiosament, una de les poques vies a través de les quals, segons Fr. Yates⁷, la imatgeria pagana va poder sobreviure al llarg de l'Edat Mitjana. Tant Ridevall com Holcot presenten aquests textos com la descripció de pintures. Tanmateix els historiadors de l'art, com ara Fritz Saxl, que han estudiat aquestes obres no hi han trobat cap mena de model visual⁸. Es tracta, doncs, de textos purament literaris, basats en fonts literàries, que en els manuscrits generalment no van acompanyats d'il·lustracions⁹.

Segons Frances Yates aquestes obres subministraven als predicadors imatges invisibles de la memòria per retenir el contingut d'un sermó en la línia de les *imagines agentes* recomanades per la retòrica clàssica i per les arts de la memòria i les arts de la predicació medievals¹⁰. Des del meu punt de vista, però, aquestes imatges també podien fer-se visibles i podien ajudar a gravar les idees essencials d'un sermó, o fins i tot d'una part d'una obra escrita, no només en la memòria del predicador, sinó també en la memòria dels seus oients o dels seus lectors¹¹. El text d'Eiximenis que comentaré n'és un bon exemple.

El model de Holcot és el *Fulgentius Metaforalis* de Ridevall, de qui fins i tot copia alguna imatge. Però Holcot, que era un escriptor amb molta imaginació i amb molt de talent, millora el seu model introduint-hi, segons B. Smalley¹², tres grans modificacions. Redueix l'escena a una sola figura,

⁶ *Op. cit.*, pàg. 111.

⁷ *Vd.* el seu esplèndid llibre *The Art of Memory* (traducció castellana sota el títol de *El arte de la memoria*, Taurus, Madrid 1974, pàg. 123).

⁸ "One wonders wheter the autors had any actual pictures in mind to go with their descriptions of didactic images. The negative evidence of the manuscrits seems to indicate that they considered their Moralities as purely literary productions: ("A Spiritual Encyclopaedia of the Later Middle Ages", *Journal of Wartburg and Courtauld Institutes* V, 1942, pàg. 102).

⁹ Només dos manuscrits copiats a Alemanya a la segona meitat del segle XV van acompanyats d'il·lustracions. Va estudiar aquests manuscrits F. Saxl en l'article esmentat a la nota anterior.

¹⁰ *Op. cit.* pàgs. 120-121.

¹¹ Fr. Yates ja havia insinuat aquesta possibilitat en afirmar que, tot i que la imatge de la memòria és invisible, tanmateix pot acabar convertint-se en el "generador ocult d'una imatgeria exterioritzada" (*Ibidem*, pàg. 109). De fet Ridevall i Holcot també van utilitzar aquestes imatges de la memòria en els seus comentaris bíblics. Cf. *English Friars and Antiquity...*, pàgs. 115-117 i 172-178.

¹² *Op. cit.*, pàg. 179.

cosa que fa que sigui més fàcil de ser captada i entesa. Deixa un lloc per posar inscripcions en les imatges –potser sota la influència de les miniatures dels manuscrits. I, en tercer lloc, insisteix més que no pas Ridevall en l'escenografia classicitzant.

Un bon exemple de tot plegat pot ser la imatge emblemàtica de l'Amistat, formada per una sola figura (un jove vestit de verd), amb diverses inscripcions repartides per tot el seu cos i amb una referència introductòria classicitzant que situa els orígens d'aquesta imatge en la Roma clàssica:

Pictura Amoris sive Amicitia

Narrat Fulgentius in quodam libro *De gestis romanorum* quod Romani verum amorem sive veram amicitiam hoc modo descripserunt, scilicet: Quod imago amoris vel amicitiae depicta erat instar iuvenis cuiusdam valde pulchri, induti habitu virido. Facies eius et caput discooperta erant sive nudata, et in fronte ipsius erat hoc scriptum: HYEMS ET AESTAS. Erat latus eius apertum, ita ut videretur cor, in quo scripta erant haec verba: LONGE ET PROPE. Et in fimbria vestimenti eius erat scriptum: MORS ET VITA. Similiter ista imago habebat pedes nudos et cetera.

Sequitur mythologiae expositio

“Ista imago quae depicta erat ad similitudinem hominis iuvenis in signum quod verus amor et sincera amicitia senescere non debet, et per consequens in necessitate non deficire, sed semper iuvenescere, et aequè stabilis esse in principio et in fine. Ista imago habebat caput et faciem discoopertam, in signum quod verus amor et sincera amicitia non potest diu latere in corde, sed sese extendit in opere exterius, iuxta illud Gregorii: Probatio dilectionis est exhibitio operis. Erant scripta: HYEMS ET AESTAS, id est adversitas et prosperitas in signum quod veri amici secreta cordis invicem debent intimare et necessitates quaslibet alter alteri ostendere. Et ideo scriptum est in corde LONGE ET PROPE in signum quod amicus tantundem diligendus est quando distat ac si prope existeret. In fimbria scriptum erat: MORS ET VITA in signum quod verus amor et amicus sincerus debet esse perseverans non solum in vita praesenti, sed etiam in morte, quae per fimbriam designatur. Item vestis viridis indicat amicitiam semper debere esse recentem et suavem, nullaque temporis diuturnitate repescentem, et instar hedere semper

virescere, et per omnia tempora et loca inseparabiliter amico adhaerere”¹³.

Aquesta imatge emblemàtica de l'amistat funciona d'una manera molt semblant a la d'un exemplum. Tan en el cas de la imatge com en el de l'exemple es tracta de textos breus i pedagògics, generalment presentats com a autèntics i destinats a formar part d'un discurs de caràcter moral. Per altra banda, hi havia la categoria dels exemples d'origen i ambientació clàssiques —de vegades extrets d'autors com ara Sèneca o Valeri Màxim i, per tant, autèntics; de vegades completament inventats— que tenien molts de punts en comú amb aquestes imatges classicitzants. No és gens sorprenent, doncs, que, malgrat que no fossin textos narratius, algunes de les imatges de les *Moralitates* passessin, desproveïdes de la seva glossa moralitzant, a les *Gesta Romanorum* i a d'altres reculls d'exemples¹⁴.

Un model d'Eiximenis

Eiximenis coneixia perfectament Holcot. Sabem que en l'inventari parcial de la seva biblioteca figurava el seu *Comentari a les Sentències*¹⁵. Per altra banda, com a predicador i com a teòric de la predicació possiblement coneixia tant el *Convertimini* com les *Moralitates*. Per tant, no és estrany trobar rastres de Holcot en les seves obres. Per exemple, la imatge de Bacus com a representació al·legòrica de l'embriaguesa que apareix en el capítol 348 del *Terç del Crestià* sembla extreta de la *Postilla in Sapientiam Salomonis*¹⁶. I en el capítol 807 del *Dotzè del Crestià* retrobem la imatge de l'amistat de les *Moralitates* modificada i acompanyada d'una extensa glossa:

¹³ Citó segons l'edició estampada a Bâle el 1586 en què les *Moralitates* acompanyen la *Postilla in Sapientiam Salomonis*, pàg. 731.

¹⁴ Cf. *English Friars and Antiquity...*, pàgs. 145-147.

¹⁵ Cf. Jacques Monfrin, “La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)”, primer publicat a la *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XXIX, 1967 i ara reimprès per la Universitat i la Diputació de Girona en el volum *Estudis sobre Francesc Eiximenis I. Studia bibliographica*, Girona 1991, pàg. 268.

¹⁶ “Antigament embriaguesa era pintada per los poetes en aytal figura, ço és ymatge d'infant qui trompava ab un corn e estava ab corona de vidre al cap, donant per açò a entendre que l'embriach és sens enteniment axí com un poch infant, e trompa a tot hom e revela tot ço que sap... e porta al cap corona de vidre, car l'embriach cuyda prear sí mateix e ésser un gran hom, emperò la sua corona és vidre, qui menjat alciu e tractat ab les mans naffra-les e sancer és perillós” (*Com usar bé de beure e menjar*, Curial, Barcelona 1977, pàg. 30). La font d'Eiximenis es troba enb la lliçó XXI del seu comentari al Llibre de la Saviesa: “Fingitur a quodam ebrietatis imaginem sic fuisse depictam, imago puerilis, cornu habens in manu et in capite coronam de vitreo. Puer erat in signum quod facit hominem elinguem et insentiarum, more pueri. Cornu habebat in manu in signum quod nullum celat secretum, sed clamando et clangendo revelat. Coronam habebat vitream, quia reputat se gloriosum et divitem, quia est ebriosus, cum nichil habeat”. (*Cf. English Friars and Antiquity...*, pàg. 171).

“Rabanus, *De naturis rerum*, si posà aytal ymatge a amiatat, ço és un jove vestit de vert qui havia lo cor ubert e nafrat, qui tenia en son libell escrit axí: "Vida e mort, luny e prop, en estiu e hivern". E expòs ací Lucius Lucretius, poeta, axí: Diu que l'amich se deu ensenyar jove a l'amat, ço és fort a estar per ell e alegrement soferir-ne mal, e deu ensenyar gran alegria de sa presència, segons que tracta Aristòtil, *VIII Ethicorum*, cap. VI et nono...”¹⁷.

En la seva versió d'aquesta imatge classicitzant Eiximenis introdueix dos grans canvis en relació al seu model. En primer lloc elimina el detall del *caput et faciem descoopertam* i en comptes de distribuir en el cap, en el front o en el serrell del vestit les tres inscripcions de Holcot, les concentra en un nou element iconogràfic: el llibre. Amb aquesta modificació la imatge esdevé més apta per ser assimilada i, doncs, memoritzada pels lectors laics a qui anava destinada d'obra. Per altra banda l'aparició del llibre demostra amb claredat que per Eiximenis la imatge de l'amiatat era una imatge de la memòria. Efectivament, en la seva *Ars praedicandi populo* el menoret gironí va dedicar tot un capítol a tractar “de materia que iuvat memoriam”¹⁸ i hi va presentar tot un seguit de regles que ens ajuden a entendre més bé la funció d'aquesta imatge en el capítol 807 del *Dotzè*. L'art de la memòria d'Eiximenis –destinada a l'exercici de memorització d'un sermó– és una adaptació, com moltes altres arts de la memòria medievals, de les regles de la memòria artificial de la retòrica llatina clàssica, és a dir del *De inventione* i de la *Rhetorica ad Herennium*. Per recordar un concepte o un fet Eiximenis recomana de trobar una única similitud que tingui la capacitat de concentrar metafòricament en ella mateixa tots els elements essencials del concepte o fet que s'ha d'evocar¹⁹. La imatge o similitud –el que la retòrica clàssica anomenava *imagines agenes*– havia de ser, segons Eiximenis, *sensibilis et notabilis*, és a dir havia de tenir un o diversos detalls notables que la singularitzessin i d'aquesta manera la gravessin més bé en la memòria humana²⁰. La *imago amoris vel amicitiae* de les *Moralitates* i la *ymatge de l'amiatat* del *Dotzè* són

¹⁷ Cf. *Dotzè del Crestià II/2*, Obres de Francesc Eiximenis 4, Universitat de Girona, Girona 1987, pàgs. 300-302. Per problemes d'espai només cito la imatge i l'inici de la seva glossa.

¹⁸ Cf. “*L'Ars Praedicandi* de Francesc Eiximenis”, edició del P. Martí de Barcelona O.M., *Homenatge a A. Rubió i Lluch I*, Barcelona 1936, pàgs. 25-30.

¹⁹ “Quando autem habemus recordari res, tunc una sola similitudo vel figura significabit nobis unam magnam historiam, sicut crux Christi significabit nobis totam seriem passionis Christi; et imago regis cum lancea significabit nobis triumphum talis belli...” (*Ibidem*, pàg. 25).

²⁰ “res quando est magis sensibilis et notabilis, tanto cicius et forcius imprimitur memorie” (*ibidem*, pàg. 27). La retòrica clàssica havia dit exactament el mateix, cf. *Rhetorica ad Herennium*, llibre tercer, XXII i *El arte de la memoria*, pàgs. 86-87.

uns bons exemples de les similituds de què es parla en l'*Ars Praedicandi* d'Eiximenis. Detalls com el vestit verd o el "cor ubert e nafrat" singularitzen aquesta imatge i feien possible la seva retenció dins de la memòria. A més a més, en l'*Ars* d'Eiximenis es poden trobar nou exemples de mecanismes de memorització en què de vegades es combinen, tal com recomanava la retòrica clàssica, els llocs de la memòria amb les imatges agents i de vegades només apareixen imatges agents. Curiosament, els sistemes quart, cinquè i sisè tenen relació directa amb la imatge de l'amistat del Dotzè. El quart es base en la imatge del cos humà *incipiendo e pedibus usque ad crines vel e converso*²¹ i es posa com exemple la utilitat d'aquesta similitud per recordar un sermó sobre la societat com a cos místic de Crist²². El cinquè sistema consisteix a agafar la imatge del llibre i a col·locar en les planes d'aquest llibre imaginari les frases que s'han de recordar²³. El sisè consisteix a crear un mecanisme de memorització a partir de la combinació de diversos elements dels sistemes anteriors²⁴. La imatge de l'amistat del Dotzè es pot considerar un exemple de l'aplicació del sisè sistema de l'*Ars Praedicandi*. Eiximenis va agafar com a punt de partida la imatge de l'amistat que li subministrava Holcot —que pertanyeria al quart mètode— i la va modificar concentrant les sentències en la imatge del llibre —que pertanyeria al cinquè mètode. En altres paraules, Eiximenis combina les imatges del cos i del llibre bo i seguint els principis combinatoris del seu sisè sistema, cosa que confirma completament que per Eiximenis aquesta imatge de Holcot era una imatge de la memòria.

Per altra banda, la glossa del menoret gironí és molt més extensa que la del dominicà anglès, amb la qual només coincideix en les idees centrals. És molt significatiu, però, que Eiximenis centri en aquesta glossa tots els elements classicitzants. Atribueix tota l'exposició a un poeta de la seva invenció anomenat Lucius Lucanus, d'òbvies ressonàncies classicitzants. En la glossa del significat del color verd cita una anècdota, convertida en exemple,

²¹ *Ibidem*, pàg. 28.

²² Sobre aquesta metàfora cf. José Antonio Maravall, "La idea de cuerpo místico en España antes de Erasmo", publicat dins *Estudios de historia del pensamiento español. Serie primera. Edad Media*, 3a edició, Ediciones Cultura Hispánica, Madrid 1983, pàgs. 179-199.

²³ "Quinto, potes idem ordinare in libro proprio in quo studes, cogitando quod talis sententia est in tali parti libri et talis in tali, et talis a dextri primi folii et alia a sinistris; et talis sententia habetur paragrafum in principio..." (*op. cit.*, pàg. 28).

²⁴ "quando in rebus subito memorandis non occurrat aliquis ordo qui per rectum ordinem deducatur ad memoriam proposita nostra, tunc sunt *ordines miscendi*, quia accipiat ad memorandum partem de ordine prius dicto et partem de secundo et sic procedendo de aliis" (*op. cit.*, pàgs. 28-29).

del *Dictorum factorum memorabiliumque* de Valeri Màxim²⁵. En la glossa del significat del cor obert cita les *Lletres a Lucili* de Sèneca²⁶. I en l'exègesi del significat de les paraules "Vita et mors" hi ha una cita de les *Confessions* de St. Agustí²⁷. Finalment en l'exposició del significat de les paraules "Longe et prope" hi ha una falsa cita més o menys classicitzant en l'exemple extret d'un suposat *Dietario* del savi Carpofores. Cal remarcar que, com es fa evident tant en la glossa de Holcot com en la d'Eiximenis, la imatge de l'amistat és un magnífic exemple del que Fr. Yates va definir com el procés de moralització de les imatges de la memòria de la retòrica clàssica²⁸. Les imatges de la memòria artificial medieval com aquesta imatge de l'amistat es van convertir en emblemes dels vicis i de les virtuts cristianes i dels camins que conduïen al cel o bé a l'infern, uns usos que, per descomptat, eren molt lluny dels previstos en les retòriques clàssiques.

Com és que aquesta imatge de la memòria es troba en un llibre? Sens dubte aquest fenomen ha de ser posat en relació amb l'existència a Itàlia, com va assenyalar Fr. Yates, d'un corrent de divulgació de les regles de la memòria artificial entre els laics que llegien llibres devots en llengua vulgar —llibres que de vegades anaven acompanyats d'aquestes regles perquè poguessin ser recordats²⁹. En la Corona d'Aragó també es poden detectar fenòmens més o menys similars. Alguna cosa d'això hi ha en l'últim capítol de la *Doctrina Compendiosa*, on el frare que ha instruït els ciutadans els dona una "breu regla per a mils retenir ço que he dit", és a dir unes regles mnemotècniques per recordar el contingut essencial dels sermons que els ha pronunciat, en al-

²⁵ Cf. la traducció catalana de fra Antoni Canals editada per R. Miquel y Planas, *Llibre anomenat Valeri Màxim dels dits i fets memorables*, I, Barcelona 1914, llibre IV, títol VII, capítol cinquè, pàg. 292.

²⁶ Vd. *Lletres a Lucili I; I, III*, edició de Carles Cardó, Fundació Bernat Metge, Barcelona 1928, pàgs. 5-6.

²⁷ "Mirabar enim ceteros mortales vivere, quia ille, quem quasi non moriturum dilexeram, mortuus erat, et me magis, quia ille alter eram, vivere illo mortuo mirabar" (*Confessiones*, dins *Obras de San Agustín II*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1946, pàg. 440).

²⁸ Vd. *El arte de la memoria*, pàgs. 96-99.

²⁹ *Ibidem*, pàgs. 112-115. Fr. Yates cita dues obres religioses que en alguns manuscrits van acompanyades d'arts de la memòria: els *Ammaestramenti degli antichi* de Bartolomeo da San Concordio, que de vegades es presenten acompanyats d'un *Trattato della memoria artificiale* —que no és res més que la traducció al vulgar dels capítols dedicats a la memòria artificial de la *Rethorica ad Herennium*— i el *Rosaio della vita* de Matteo da Corsini, que pot presentar-se acompanyat d'una *Ars memoriae artificialis*, basada també en la mateixa retòrica clàssica.

tres paraules de tot el llibre³⁰. En certa manera la funció que té el capítol 807 del *Dotzè* és aquesta mateixa: la de sintetitzar en una imatge de la memòria *ad usum laicorum* tot el que s'ha dit en els sis capítols anteriors sobre el vuitè grau de la col·ligació natural, és a dir sobre l'amistat³¹.

En el camí de les *Moralitates* al *Dotzè del Crestià* la imatge classicitzant de l'amistat de R. Holcot —concebuda inicialment com una imatge de la memòria destinada als predicadors— va passar del llatí a la llengua vulgar i va deixar de ser una imatge invisible, només existent en la memòria del predicador, per transformar-se en una imatge visible i llegible destinada a quedar gravada en la memòria del lector i, per tant, a tornar-se invisible de bell nou. Un destí que possiblement Holcot no havia previst, però que Eiximenis va fer possible.

³⁰ Cf. *Doctrina Compendiosa*, edició del P. Martí de Barcelona O.M., ENC XXIV, Barcelona 1929, pàg. 134.

³¹ Vd. els capítols 800-806 del *Dotzè del Crestià II/2*, Girona 1987, pàgs. 284-299.